

О. П. МОЦЯ

Феодалізація Чернігівської округи в X ст. (за даними поховальних пам'яток)

Поглиблене вивчення окремих мікрорегіонів Давньоруської держави доповнює історичний процес, який проходив в середньовічні часи на території Східної Європи. В деталях і нюансах деяких подій, що зафіксовані і простежені в тому чи іншому районі Русі, можна побачити відображення закономірностей, характерних для всього механізму існування молодого східнослов'янської держави. Особливу увагу привертають дослідження територій, де відбувалися формування і розвиток нових відносин класового суспільства. На південноруській частині східнослов'янської держави одним з таких районів був Чернігів та його околиця.

Чернігів, зручно розміщений на середньовічних торгових шляхах зі Сходом, наприкінці I тис. н. е. став одним з найбільш значних торгово-економічних осередків на Лівобережжі Дніпра. На це вказує текст договору 907 р. між Візантією і Руссю, де Чернігів згадується зразу ж після Києва¹. Звичайно, такий економічно розвинутий пункт і його околиця не могли бути поза увагою правлячої верхівки Давньої Русі. Цьому сприяла і географічна близькість до Середнього Придніпров'я чернігівського регіону, де в другій половині I тис. н. е. формувалися нові відносини класового суспільства і розвивалася та міцніла майбутня столиця Русі². Економічний та географічний фактори сприяли тому, що Чернігівщина однією з перших територій ввійшла в «суперсоюз племен» — «Руську землю»³.

Археологічні пам'ятки згаданого регіону привертати увагу дослідників ще в дореволюційний час (Д. Я. Самоквасов та ін.), але особливо широкі дослідження розгорнулися в післявоєнні роки (Б. О. Рибаків, В. А. Богусевич, Д. І. Бліфельд та ін.). Отримані матеріали дали можливість розв'язати цілий ряд питань, пов'язаних з проблемами походження міста, розвитку соціальних відносин, етнічного складу населення і т. д.

На нашу думку, таким питанням є вивчення процесу феодалізації Чернігівської округи в перші століття існування Давньоруської держави, коли проходила боротьба «не життя, а на смерть» між великокнязівською владою і старою родовою верхівкою, що сходила з історичної арени. Дуже перспективними для розкриття цього процесу виявилися поховальні пам'ятки X ст., до розгляду яких і звертаємося в даній статті.

На історичній території Чернігова та його околиць проводилися дослідження ряду некрополів давньоруського часу. Це кургани за обрядом трупоспалення на стороні (Шестовиця — № 15, 53, 60, 82, 94), на місці поховання (Чорна Могила, Безіменний, Гульбище, № 2 — розкопки Д. Я. Самоквасова, № 15 — Д. І. Бліфельда — в Чернігові, № 46, 58, 59, 83 — в Шестовиці, № 3 — в с. Новий Білоус, № 2, 3, 4 — Табаївка), трупопокладення в підкурганних ямах (№ 11 — розкопки Д. Я. Самоквасова і № 17 — Д. І. Бліфельда — в Чернігові; курган на Халявинській дорозі; великий курган в с. Гушин; № 2, 4, 21, 36, 41, 42, 78, 98, 100, 110, 121, 146 — Шестовиця; № 1 — Товстоліс)⁴. Датуючі матеріали (зброя, прикраси, побутові речі) більшості з них вказують на належність при житті похованих в цих могилах до привілейованих прошарків суспільства. Підтвердженням цієї думки є і залишки так званих зрубних гробниць, що досліджувалися в кількох вищезгаданих похованнях за обрядом інгумації (Чернігів, на Халявинській дорозі, Товстоліс, Гушин, Шестовиця). На думку більшості дослідників, вони є однією з ознак високого соціального становища померлого.

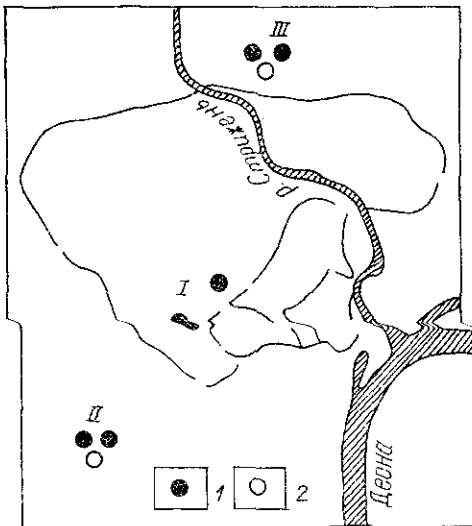

Рис. 1. Некрополі Х ст. на території Чернігова (план міста за Б. О. Рибаківим):

I — район Чорної Могили і кургану Князя Чорни; II — могильник на Болдіних горах; III — «старе кладовище в Берізках». Умовні позначення: 1 — трупоспалення на місці поховання; 2 — трупопокладення в підкурганних ямах.

Відмінності в обряді поховання, простежені в синхронних комплексах (кремація — інгумація), дають можливість прийти до висновку, що перед нами могили різноетнічного за походженням населення. На автохтонність обряду кремації наприкінці I тис. н. е. на Лівобережжі Дніпра, крім використання його носіями роменської культури⁵, вказують і досліджені неподалік від Чернігова могильники місцевого (тобто явно місцевого) населення поблизу сіл Пересаж і Звеничів⁶. Правобережне походження обряду трупопокладення в підкурганних ямах обґрунтовується як пануванням такого способу захоронення на синхронному київському некрополі⁷, так і відповідністю краніологічних серій київського та шесто-вицького могильників⁸. Появу вихідців з Правобережжя Дніпра в районі Чернігова можна пояснити перебуванням тут представників великокнязівської влади, які по-

винні були контролювати і направляти діяльність місцевої знаті. Остання, звичайно, не могла повністю відмовитися від сепаратистських прагнень. Можливо, як відзначав Б. О. Рибаків⁹, васали київського князя мали земельні наділи і за них вірою і правдою служили своєму сюзерену.

Картографування поховальних комплексів Х ст. в межах історичної території Чернігова дало ряд цікавих результатів (рис. 1). Виявилося, що в районі кладовища місцевої аристократії під стінами давнього міста в Х ст. вихідців з Правобережжя не ховали. Це підтверджує і відсутність трупопокладень кінця I тис. н. е. в зрубних похованнях на території міста. Відомі лише християнські поховання XI—XIII ст. Наприкінці 70-х років XX ст. О. О. Карнабід виявив залишки ще одного трупоспалення і горщик Х ст., що зараз експонується в місцевому історичному музеї.

На аристократичний характер цього кладовища вказують вже згадані кургани княжини Чорни і, особливо, Чорної Могили, розкопані Д. Я. Самоквасовим і пізніше інтерпретовані Б. О. Рибаківим, як поховання місцевого князя часів Святослава Ігоревича.

Нові дослідження деяких деталей поховального інвентаря: східне виготовлення оббивок ритонів з Чорної Могили¹⁰ і визначення бронзової фігурки божества як зображення Тора¹¹, на нашу думку, не суперечать правильності вищенаведеної інтерпретації, що тут було поховано за місцевими звичаями особу «світлого князя». Обидві знахідки виявлено в насипу кургану¹² на місці тризни. Вони не мають слідів перебування у вогні, тому їх можна розглядати і як символи влади, і як дарунки знатному померлому від прибулих на похорони, можливо, і від представників дружини великого князя київського, що розміщувалась в лівобережних районах (?). Якщо ж при визначенні етнічної належності померлого вказаним артефактам надати визначальну роль, то можна прийти до суперечливих висновків.

У першому випадку східне походження оббивок ритонів і шаблі, знайденої на кострищі, а також думка Л. О. Лелекова, що обряд Чорної Могили типологічно відповідає східноіранським обрядам¹³, дає підстави працьківщину цього поховання шукати на Сході. А в

другому — наявність бога Тора разом з характерними для поховального обряду скандинавів жертвними котлами¹⁴ дозволяє віднести згаданого чернігівського князя до вихідців зі Скандинавії. Звичайно, це не так. Обряд Чорної Могили генетично пов'язаний з більш ранніми похованнями лівобережних районів Дніпра, а багатство інвентаря, великі розміри насипу вказують на знатне становище похованого.

Інша картина простежується на двох некрополях, що розміщені на певній відстані від вищезгаданого аристократичного чернігівського некрополя (рис. 1). Йдеться про поховання X ст. в районі Болдіних гір та на «старому кладовищі в Берізках», які пов'язують з кладовищами приміських сіл давньоруського часу Гостиничі та Семинь¹⁵. На обох могильниках, крім багатьох поховань за обрядом кремації (кургани Безіменний, Гульбище, № 2, 15), знайдено і трупопокладення в підкурганних ямах, стінки яких викладені деревом (кургани № 11, 17). Факт проживання в безпосередній близькості до резиденції князів місцевої династії представників великокнязівської влади, яких тут і ховали, дає можливість вважати, що в X ст. місцева знать, яка володіла зовнішніми атрибутами влади, як і раніше відособлювалася від прийшлих. Всі її дії контролювалися і «направлялися» силами розквартированих поблизу представників центральної влади.

Аналогічна картина перебування представників великокнязівської адміністрації серед місцевого населення простежується і за матеріалами могильників Чернігівської округи (рис. 2). Прикладом може служити некрополь поблизу с. Гушчин, де Д. Я. Самоквасов дослідив кілька курганів за обрядом трупопокладення в підкурганних ямах, серед яких виділявся великий курган із залишками зрубної гробниці (поховання воїна з конем)¹⁶. В 1983 р. експедиція Інституту археології АН УРСР та Чернігівського історичного музею на цьому самому могильнику дослідила кілька курганів, що містили залишки трупоспалень на стороні та на місці поховань. Саме такий звичай місцевого поховального обряду існував наприкінці X ст.

В зв'язку з цим можна стверджувати, що адміністрація, яка направлялася в цей район великим князем, оселялася не на пустошах, а в уже існуючих населених пунктах, які, можливо, переходили в їх власність. Цікавий факт: на п'яти з шести розглянутих могильників Чернігівської округи серед поховань автохтонного населення виявлені могили прийшлих. З одного боку, цей факт свідчить про економічні можливості даного регіону в середньовічні часи, куди прагнули потрапити вихідці і з інших територій, а з другого — така концентрація в порівняно невеликому районі васалів київського князя свідчить, що в X ст. ще не закінчилася боротьба між центральною владою і місцевою аристократією, яка не збиралася добровільно відмовлятися від своїх привілеїв. З цього приводу можна згадати хоча б сватання древлянського князя Мала до княгині Ольги, коли древлянська знать, яка за це поплатилася життям, вважала такий союз патетним.

Звернемося до матеріалів відомого могильника поблизу с. Шестовиця. Велика кількість дружинних поховань зі зброєю, які за числом і багатством можуть конкурувати з київськими цього ж часу, підтверджують інтерпретацію даного пункту як дружинного табо-

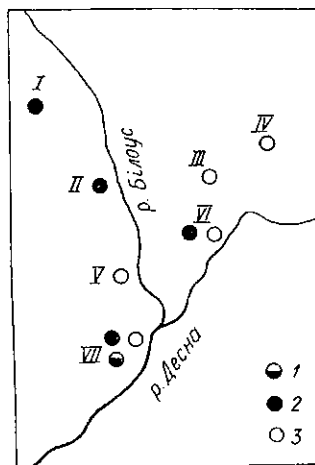

Рис. 2. Некрополі X ст. Чернігівської округи:

I — Табайка; II — Новий Білоус; III — на Халаявській дорозі; IV — Товстоліс; V — Гушчин; VI — Чернігів; VII — Шестовиця. Умовні позначення: 1 — трупоспалення на стороні; 2 — трупоспалення на місці поховання; 3 — трупопокладення в підкурганних ямах.

ру¹⁷ — опорного осередку адміністрації київського князя, що перестав виконувати свої функції наприкінці X — на початку XI ст. в зв'язку з повною підпорядкованістю Чернігівської округи Києву і входженням її в великокнязівський домен. Життя на середньовічному населеному пункті поблизу с. Шестовиця на початку XI ст. не припинилося: тут в давньоруський час існувало ординарне поселення¹⁸.

Таке пояснення Шестовицького комплексу дає можливість по-новому інтерпретувати події 968 р. під Києвом, коли Ольгу і її внуків виручив з біди лівобережний воевода Претич¹⁹.

На думку О. Н. Насонова, на допомогу княгині прийшла дружина з лівого берега Дніпра. Це було чернігівське військо. Та обставина, що воїнами керував не князь, а воевода, дала можливість дослідникові твердити про відсутність в Чернігові князівського столу аж до 20-х років XI ст.²⁰ О. М. Рапов, погоджуючись з думкою Б. О. Рибаківа про наявність у Чернігові місцевого князя, пояснює його відсутність у чолі дружини тим, що він разом з Святославом Ігоровичем був у болгарському поході²¹.

На основі вивчення археологічних комплексів X ст. можна висунути ще одну гіпотезу: на допомогу сім'ї великого князя прийшов його безпосередній васал, якого Святослав спеціально залишив для контролю за Чернігівською округою. Він міг проживати в Шестовиці або в іншому місці. Крім стримання сепаративних тенденцій місцевої знаті такі гарнізони повинні були допомагати столиці Русі в екстраординарних випадках. Страх воеводи перед карою Святослава, якщо трапиться щось з княгинією та княжичами, не дуже схожий на відношення сюзерена і насильно підкореного васала, який, до того ж, вважає себе рівним і незаслужено притисненим: останній лише б радів невдачі свого сильнішого супротивника і не дуже поспішав би на виручку його сім'ї. А з боку слуги, який повністю залежить від володаря, така поведінка цілком оправдана.

В складі дружин київського князя, крім більшості слов'ян (не лише придніпровського походження), були і представники інших етносів, поховання яких виділяються обладнанням могил, орієнтацією, деталями інвентаря²². На могильниках Чернігова, Шестовиці, Табівки відзначені поховання кочовиків, вихідців з фінно-угорських областей Східної Європи, з Скандинавії. Поховання останніх переважають серед неслов'янських могил представників великокнязівського апарату цього часу, що і не дивно, оскільки скандинави з IX ст. використовувалися правлячою верхівкою Давньоруської держави²³.

Розглянуті матеріали X ст. вказують не на початок взаємовідносин Києва і Чернігівської округи, а на завершальний етап довгого і діалектично суперечливого процесу формування державної території в цьому регіоні Русі. Його початок відноситься до часів формування «Руської землі», коли частина сіверян, яка проживала на дослідженій території, включилася в новий, історично прогресивний процес. Численні багаті поховання за обрядом кремації (особливо ті, які виявлені поряд з могилами вихідців з інших місць) дозволяють стверджувати, що під владу великого князя переходила більшість місцевих вельмож, які вбачали в цьому акті багато вигод для себе. В результаті такого процесу, вірогідно, під час князювання Володимира Святославича тихо і без особливих ексцесів, що підтверджується відсутністю згадок у літописах, місцева князівська династія припинила своє існування.

**Феодализация
Черниговской округи в X в.
(по данным погребальных памятников)**

Резюме

В работе анализируются материалы богатых погребений X в., обнаруженные на территории Чернигова и его ближайшей округи. В результате анализа погребений в этом районе выяснилось, что кроме представителей автохтонного населения здесь проживали и выходцы из других территорий, которые входили в состав дружины великого князя и контролировали выполнение решений центральной власти местной аристократией.

¹ ПСРЛ. — М.; Л. — 1962. — Т. 2. — Стб. 22.

² Толочко П. П. Древний Киев. — Киев, 1983. — С. 12—62.

³ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 25; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1932. — С. 63.

⁴ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. — М., 1908. — С. 188—205; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 14—50; Блифельд Д. I. Древньюрський могильник в Чернігові // Археологія. — 1965. — Т. 28. — С. 105—138; Блифельд Д. I. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // АП УРСР. — 1955. — Т. 1. — С. 14—18; Блифельд Д. I. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977. — С. 114—139; Шекун А. В. Отчет Черниговской археологической экспедиции 1979 года // НА ІА АН УРСР. — 1979/67. — С. 23—25.

⁵ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — Киев, 1975. — С. 71—75.

⁶ Ширинский С. С. Курганы X в. у дер. Пересажа // КСИА АН СССР. — 1969. — Вып. 120. — С. 100—106; Шекун А. В. Отчет Черниговской археологической разведывательной экспедиции 1976 г. // НА ІА АН УРСР. — 1976/53. — С. 16—20.

⁷ Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958. — Т. 1. — С. 138—212.

⁸ Алексеева Т. I. Антропологичний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України. — К., 1969. — Вып. 4. — С. 74.

⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 51.

¹⁰ Бочаров Г. Н. Художественный металл Древней Руси. X—начало XIII вв. — М., 1984. — С. 12.

¹¹ Пушкина Т. А. Бронзовый идол из Черной Могилы // Вестн. МГУ. История. — 1984. — № 3. — С. 86—87.

¹² Самоквасов Д. Я. Указ. соч. — С. 199.

¹³ Лелеков Л. А. К реконструкции раннеславянской мифологической системы // Сов. славяноведение. — 1973. — № 1. — С. 53.

¹⁴ Петрухин В. Я. Ритуальные сосуды из курганов Гнездова и Чернигова // Вестн. МГУ. История. — 1975. — № 2. — С. 86.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 51.

¹⁶ Самоквасов Д. Я. Указ. соч. — С. 188.

¹⁷ Ширинский С. С. Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 204.

¹⁸ Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО, 1983. — 1985. — С. 287—288.

¹⁹ ПСРЛ. — Стб. 54.

²⁰ Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 62—63.

²¹ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII вв. — М., 1977. — С. 95.

²² Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. по данным погребальных памятников: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1980. — С. 17—18.

²³ Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси: IX—первая половина X в. — М., 1980. — С. 44.